

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van

3. rész*

8. *Haliş* és *huwāliş*. A tör. *qālis ~ *quwālis névalakokkal kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül azt az érdekes passzust, amely al-İşṭahṛī és Ibn Haukal munkáiban található, mégpedig egy vitatott szövegkörnyezetben (vö. GOLDEN 2005: 206–207; ERDAL 2007: 75, 3. jegyz.). K MOSKÓ MIHÁLY 1920-as években készült posztumusz munkájából az adott szövegrészletet idézem, amely nem sokkal a Kazár kaganátus bukása előtti időszakra vonatkozik. Ibn Hauqal következőképpen szól a kazárokról és királyukról: „Mint már említettük, a király a város két oldala közül a nyugati részben lakik, s vele van kísérete, hadserege s a faj-*hazar*-ok. A *hazarok* nyelve sem nem török, sem nem perzsa, sem nem tagja a nemzetek más nyelvágának” (K MOSKÓ 2000: 77, 34. jegyz.). Al-İşṭahṛī párhuzamos szöveghe-lye szerint „Al-*Hazar* keleti felében főleg kereskdők, muszlimok és árucikkeik vannak; a nyugati rész kizárólag a királyé, seregéé és a faj-*kazároké*”. K MOSKÓ „a faj-*kazaroké*” frázishoz a következő megjegyzést fűzte hozzá: „*al-hazar al-hullas*; ez utóbbi *hālis* ’tisza, nem kevert’ többese; e szó egy másik többes számú alakja a *hawālis* AL-BAKRĪ-nak a besenyőkről szóló leírásában [...]” (K MOSKÓ 2000: 29, 143. jegyz.; vö. MARQUART 1903: 73). K MOSKÓ az andalúziai al-Bakrī mondott szövegrészét magyarul a következőképpen tolmácsolta: „Ha manapság azok közül vetődnek hozzájuk (a besenyőkhöz – S. T.), akiket Konstantinápoly fejedelme vagy mások rabszolgaságra kárhoztatnak, az ilyeneket *hawālis*-nak nevezik.” K MOSKÓ-nak a *hawāliş* szóhoz fűzött megjegyzése különös figyelmet érdemel, miszerint „A *hālişa* nőnemű alak többes száma; a hímnemű *hāliş* alak szabályszerű többes száma *hullas* [...] A szó élénken emlékeztet a Kinnamosnál *Χαλισίοι* néven említett zsidó hadtestre, [...]” (K MOSKÓ 2000: 253, 208. jegyz. K MOSKÓ fordításában – talán nyomdahiba következtében – a kérdéses arab elnevezések átírásánál néha *h* és *s* szerepel, amelyik *h*-ra (*h*), illetve *ş*-re korrigálandó; vö. GÖCKENJAN – ZIMONYI 2001: 223, 15. jegyz.). K MOSKÓ itt már több kérdést felvetett az utókor kutatások számára, ami azonban csak 2000-ben vált ismertté.

A. ZEKI VALIDI TOGAN 1939-ben megjelent könyvében – jelezve, hogy a hvárezmiek különböző nevekben jelennek meg Kelet-Európában, köztük például a „*χαλις*, *Khalis*” névben is – felhívta a figyelmet arra, hogy szintén rájuk vonatkozik a *huwāliş* a besenyőknél a Dunánál, a *huliş* vagy *haliş* név a kazároknál a Volgánál. Lábjegyzetében megjegyzi, hogy az isztambuli régi Seray-könyvtárban őrzött Ibn Hauqal kéziratában a *haliş* (sic!, recte *haliş*) névalak olvasható

* Az előző részt lásd MNy. 2024: 170–182.

(TOGAN 1939: 217–218, 2. jegyz. TOGAN még olyan nevet is felhoz, mint a *Halīs Tarhān* [l. GYÓNI 1938: 161; LEWICKI 1957: 102; GÖCKENJAN 1972: 46; JUHÁSZ 2021: 64–65], amely olvasat azonban nem érdemel hitelt. DUNLOP 1952: 180, 43. jegyz.). CZEGLÉDY (1970: 258; vö. JUHÁSZ 2021: 64–65) TOGAN véleményére hivatkozva úgy véli, hogy a „*halīs*-kazárok” nyelve alatt „a kálizok” nyelve érthető (vö. DUNLOP 1954: 93–94, 21. jegyz.; LUDWIG 1982. 2: 55, 273. jegyz., 59, 318. jegyz.). A kutatás tudtommal eddig alig foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy amennyiben a *halīs* a hvárezmiek nevével kapcsolható össze, milyen nyelvi szóalak tükröződik benne. OMEJIAN PRITSAK (GOLB–PRITSAK 1982: 154) az *alkazar alkālis* (PRITSAK átírása) frázissal kapcsolatban török közvetítésre gondol, és hasonló példaként említést tesz a *Χαλίσιοι* (*kālis*)-ről meg a *caliz*-ról a török szóalak meg nem adásával.¹² PETER GOLDEN (2001: 169; l. még uő 2016: 101) feltételezen a *halīs-t (nála: *Khalīs) a hvárezmieket jelölő *Qalis* szóból eredezteti. És csak annyit tesz hozzá: „cf. Hung. *Káliz*, Rus’ *Khvalis*, Byz. *Χαλίσιοι*”, nem szólva arról, hogy az említett *Qalis* milyen nyelvi forma.

Hivatkozva az al-Kāšgarī által összeállított török nyelvek szótárának megjegyzésére MARCEL ERDAL (2004: 47) rámutat arra, hogy a török hosszú magánhangzók lerövidültek, amikor a hangsúly egy szuffixumra ment át. Al-Kāšgarī – aki arab betűs török nyelvemléket örökített ránk – olyan tövekre utalva, amelyekben a második betű alif, wāw vagy yā’, megjegyzi, hogy a középső betű kiesik a szóból, ami „kétbetűssé” teszi (két fonémát eredményez) a kiejtésben. Például: *qōl* (‘forearm’, *QUWL*) szó magánhangzója lerövidül a következő mondatban: *anig qolin aldi* (*aniḡ qolin aldi*) ‘He grasped his arm’. Itt wāw nélkül van írva. DLT. 2: 232; vö. DTS. 453: *qol*). Bár itt egyszótagos szóról van szó, a mondott szótárban olyan szót is találunk, mint a *tatiyliḡ* (‘tasty’) < *tātiy*+*liḡ* (DLT. 1: 368; KELLY 1973: 157; vö. DTS. 541: *tatiḡ*, *tatiḡliḡ*). Ha még néhány évszázaddal korábbi időkre nézve is a *qālis* szóval kapcsolatban hasonlót lehet feltételezni, a *halīs* szóalakban a *qālis- (< *qālis*) tükröződhet, amely szóban nyilván így hangozhatott egy bizonyos szuffixummal együtt. A *qālis*-kazárok alatt vélhetőleg a Kazáriában letelepedett *qālis*-ok, vagyis hvárezmiek értendők.

Ami a besenyőkkel kapcsolatban előfordult *huwālis* névalakot illeti, amelyről al-Bakrī tett említést, TOGAN – amint láttuk – a hvárezmiekkal kapcsolta össze.

¹² Egy másik írásában PRITSAK másképpen vélekedik. 1932-ben Svédországban (Västmanland) felfedeztek egy rovásírásos feliratot (Vs 1), amely a 11. század elejére datálható. A feliratot apja Slagvi nevű fia emlékére állíttatta, aki keleten *Karusm*ban halt meg. Egyes tudósok az említett névben Ruszt, mások pedig Hvárezmet látják, bár az utóbbi nézet az uralkodó a szakirodalomban (HEDENSTIERNA-JONSON 2020: 55). Ezzel a nézettel kapcsolatban PRITSAK – felhözva különböző nyelvi adatokat – megjegyzi, hogy a *karusm* az iráni *Khwarizm* (*X^wārizm*) név középtörök átültetése (PRITSAK 1981: 443–445. Az idevágó további hipotéziseiről l. PRITSAK 1981: 518; GOLB-PRITSAK 1982: 155, 77. jegyz.). I. G. KONOVALOVA (2001: 183–184, 190) szerint – aki az azonosítás kérdésében nem foglal állást – ha a skandinávok, akiknek utazásai Bulgárban értek véget, Hvárezmig jutottak, ezen utazásnak rendkívülinek kellett lennie. A *Karusm* szerintem földraizilag, történetileg és a névforma tekintetében a *Korsun* (Корсунь) városnévvel azonosítható, amelyről többször történelmi említés az órusz krónikában, és amely a mai Szevasztopollal (ukr. Севастополь, tat. Kr. Aqyar, Krím félsziget) azonosítható. PVL/r. 389; LR. 555; PVL/m. 21, 53. jegyz.

CZEGLÉDY (1970: 255, 258) akként fogalmaz, hogy „eredetileg a besenyőknél is a kálizok képviselték a mohamedán elemet, akik a mór szerző szerint bizánci hadifogságból kerültek a besenyőkhöz”. G. N. GARUSTOVIČ (2013: 69) pedig B. N. ZACHODER (1967: 76) könyvéből al-Bakrī vonatkozó szövegrészének orosz fordítását idézve – ahol az *ал-хава̄лиц* névalak fordul elő – különös részletezés nélkül a hvárezmiekkal azonosítja a *хава̄лиц*-okat (sic!). És írja, hogy ők fontos szerepet játszottak az iszlám propagandája ügyében a besenyők között (l. még LEWICKI 1986: 1015, 1117; ZIMONYI 2009: 20; POLGÁR 2016: 569). Azonban a *ḥuwāliš* szóalak közelebbi magyarázata nélkül nem tűnnek meggyőzőnek az ilyen vélekedések.

Az arab földrajzi irodalomban általában a *Ḥwārizm* forma volt használatban, de néha előfordultak a *Hārizm* és a *Ḥuwārizm* névalakok is. L. Z. PISAREVSKIJ (1974: 201), aki felhívta a figyelmet erre a jelenségre, arra gondolt, hogy a nehezen kiejthető iráni *Ḥwārizm* helyett népi kiejtés tükröződik a *Hārizm*-féle írásmódban, megemlítve olyan elnevezéseket, amelyekben a *ḥwa* helyett a *hā* fordul elő. Például Hvárezm egyik városnévének a következő alakváltozatai vannak: *Kardarānhwās*, *Kardarānhās*, *Kardarān Hās*, *Kardarān Hawās*. Ha egy iráni **Xwālis* elnevezés átvételére került volna sor az arabban, akkor valószínűleg nemcsak a **Ḥwālis*, hanem annak alakváltozatai is, azaz a **Hālis* és a **Ḥuwālis* formák is létrejöttek volna. Az efféle, arabból való megközelítést nem lehet kizárni teljesen. A fentebb előadottak fényében mégis úgy vélem, hogy a *ḥuwāliš* névalakban valószínűleg a tör. **quwālis* forma tükröződik, amely a **qālis* szóalak variánsa. Ismeretes az is – RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ írja –, hogy „Az arab és részben perzsa íróknál [...] a *ç*, azaz *χ* sokszor a veláris *k* (*k*, *q*) jelölésére szolgál; így áll *χirχiz* és *χarlux kirgiz* és *karluk* helyett” (RÁSONYI 1929: 1235; GOLDEN 1980. 1: 124–125). Al-Bakrī miután a besenyők muszlim hitre való állítólagos (vö. PAROŇ 2021: 220–221) áttéréséről tudósít – amely 1009 után nem sokkal később történt –, a *ḥuwāliš*-okról ad hírt. Bár nem világos, hogy a mondott *ḥuwāliš*-ok – akik törökül **quwālis* (~ **qālis*) néven voltak ismertek – melyik politikai képződményhez tartoztak, annyi bizonyos, hogy a Bizánci Birodalom északi területe közelében éltek. Viszsaemlékezhetünk Kinnamos szavaira, miszerint Manuél császár sok *Χαλίσιοι*-t telepített át Zimony vára elfoglalása után 1165-ben.

A Kazáriában és szomszédságában élő török nyelvűek az iráni nyelvű népcsoportok valamelyikétől a **χwālis* névalakot vehették át, amely a török hangrendszerhez igazodva a **qālis* (~ **quwālis*) alakká változott. Tudvalevő, hogy a magyar törzsszövetség – köztük magyar ajkú – tagjai szoros kapcsolatban álltak a kazárokkal a 9. században. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a magyar nyelv ezektől a török nyelvűektől, vélhetőleg a kazároktól vette át a *káliz* (< m. **kālisz* < **qālis*) szót.

8.1. Χολίται. Ez a bizánci névforma – amelyről már fentebb többször esett szó – a Menandros Protoktor művében található Zémarchos úti jelentésében bukkan fel, aki bizánci követként járt a türköknél a 6. század második felében. Amint láttuk, LERCH ezt az elnevezést (nála *Cholitoi* alakban) már régen kapcsolatba hozta a hvárezmiekkal. Egyes kutatók azóta is hasonlóan vélekednek (újabbban: La VAISSIÈRE 2005: 255; MINARDI 2013: 121–122), bár az ilyen vélekedéssel szemben BARTOL'D (1965a: 38) már a 20. század elején kételyét fejezte ki kü-

lönösen a földrajzi vonatkozásokkal kapcsolatban. CZEGLÉDY (1970: 257) azon felfogása, miszerint a kálizok eredeti hazája a Szir-darja vidéke, ahhoz a vélekedéséhez vezethette őt, hogy „a kálizok nevével függ össze a *χοαλιται* név is” (l. még DOBROVITS 2011: 391–392). Megjegyzendő, hogy a hvárezmiek hazája nem a Szir-darja, hanem az Amu-darja alsó folyása vidékén terült el, és a bizánci követésig hazafelé valószínűleg azután fordult meg Hvárezmben, miután a mondott nép országába, a Szir-darja völgyére érkezett (SHIRATORI 1956: 218–219; RTVELADZE 2015: 358–359). A kérdéses etnoníma háromféle ragozott alakban fordul elő a görög szövegben: *Χολιατών*, *Χοαλιτών* és *Χλιατών* (MP. 1985: 120, 122, 124). A *Χολιάται* mint nominativusi forma – amely használatban van általában a szakirodalomban (MORAVCSIK 1958. 2: 345; MP. 1985: 121, 123, 125. Vö. MP/m. 2019: 76–78, vö. 76, 83. jegyz.) – a genitivusi *Χολιατών* alak alapján van rekonstruálva. A szóvégi *-τ(αι)* miatt is nehezen képzelhető el, hogy a *Χολιάται* és alakváltozatainak van közülük a hvárezmiek neveihez. HARMATTA JÁNOS (2001: 113) pedig a bizánci szóban *Xvalič* névalakot lát, amelyet az eltörökösödött heftaliták *Qalač* nevével hozott kapcsolatba (vö. MORAVCSIK 1958. 2: 345. s.v. *Χολιάται*). A DAI-ban (c. 43., Névmutató: 312) egy örményországi város neve *Χλιάτ* és *Χαλιάτ* alakban váltakozva jelenik meg. Az utóbbi ejtéskönnyítés (anaptyxis) miatt – magánhangzó beiktatásával – jöhetett létre (klasszikus örm. *Χλατ*’, TOCHTAS’JEV 2018: 230). Ennek fényében nem látszik lehetetlennek, hogy a Menandros-féle *Χλιατ-* az eredetihez közelebb álló névforma, és a többi kettő (*Χολιατών* és *Χοαλιτών*) pedig ennek görög alakváltozata. A kérdés még továbbra is tisztázatlanul marad.

8.2. Χαλις. Nem meglepő, hogy a besenyőknél is hagytak nyomot a hvárezmiek. Lenne egy forrásadat, amely megerősíteni látszik ezt az elképzelést. Anna Komnéné a 12. század közepén befejezett *Alexiada* címen ismert munkájában a besenyőkről is szó esik, és egy vitatott szövegértelmezésű részben említést tesz több vezérről név szerint. Köztük szerepel *Τατούς* meg *Χαλις* ragozott formájukban (*μετὰ [...], τοῦ τε Τατοῦ τοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζόμενον καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ*. Comnène 2: 82. „Tatus-szal, akit Chalés-nak is hívtak, és Sesthlavos-szal és Satzas-szal [...]”). A *Χαλις* név a szakirodalomban néha-néha szóba került a Kinamos említette *Χαλίσιοι*-val kapcsolatban (GOLB – PRITSAK 1982: 154–155, 158 [a vonatkozó rész PRITSAK írása]; LEWICKI 1986: 1015; MADGEARU 2013: 80. Vö. CIÖCILTAN 2011: 183). Ugyanakkor figyelembe veendő ez után a két név után említett másik két név is: *Σεσθλάβος* és *Σατζᾶ*. A kutatók a *Τατούς* nevet különféleképpen írják át, néha tekintettel a nevek viselőjének etnikai hovatartozására is. Például ALEXANDRU MADGEARU (2013: 80, 202) *Tatós* néven emlegeti a vezért, akinek másik neveként pedig a *Chalis* névformát szerepelteti, és a többi két nevet *Sesthlav* és *Satza* alakban. MADGEARU azt is írja, hogy a *Chalis* igen hasonlít a Kinamos említette *Chalisi*-hoz. MYKOLA MELNYK (2022: 42, 110, 132, 326, 391) a *Tatous* névalakot használja, a *Χαλις*-t csak görög betűkkel tünteti fel, és ugyanakkor a *Seslav* és a *Satzas* névformákat is használja. Nehezen képzelhető el, hogy a bizánci író hol görögösítő végződéssel ellátva, hol el nem látva írta át a négy idegen nevet egymás mellett. A *Τατούς* nevet illetőleg – amelyet más bizánci írók kissé másképpen írnak (MORAVCSIK 1958. 2: 302) – nagy a valószínűsége annak, hogy az idegen nyelvi szóvégi *-u* hangot *ov* hangjellel jegyezték

fel, így a tulajdonképpeni görögösítő végződés csak a *-ς* (GYÓNI 1943: 194). Tehát az első vezér neve – a görögösítő végződés eltávolításával – *Tatu* lehet. Hasonlóképpen a nominativusi *Χαλιης*-névvel kapcsolatban az *-ης* végződést illetően megjegyzendő, hogy vagy az idegen nyelvi szónévi *-i-t η*-val írták át, és csak a *-ς* a tulajdonképpeni görögösítő végződés, vagy az *-ης* maga egészében görögösítő végződés is lehet (GYÓNI 1943: 192–193; MORAVCSIK 1958. 2: 40). Tehát a *Chalé*, illetve a középgörög *Chali* (vagy esetleg *Chal*) névvel van dolgunk. Természetesen e nevet az idézésekor görögösítő végződéssel együtt (*Chalés*) is fel lehet tüntetni, ahogy fentebb megtettem, de a *Χαλιης* névnek nincs köze a *Χαλις(ιοι)*-hoz és a hvárezmieknévének egyéb variánsaihoz. Egyébként a bizánci író, amikor megemlíti néhány besenyő vezér nevét, ezeket gondosan görögösítve sorolja fel (GYÓNI 1943: 190; MORAVCSIK 1958. 2: 23–24, 39–41), és láthatjuk, hogy a két név után említett két név (*Σεσθλάβος*, *Σατζός*) is görögösítő végződéssel van ellátva. Nem ritka jelenség, hogy az idegen nyelvi szó görögösítésekor gyakran az *-ος* és *-ας* (vagy csak *-ς*) végződést is alkalmazzzák, hogy így deklinálhatóvá váljon (GYÓNI 1943: 191–192; vö. GYÓNI [1943/1944: 86] német fordításában: *Tatu*, *Chalis*, *Sesthlavos*, *Satzas*; BERNARD LEIB francia fordításában: *Tatos*, *Chalès*, *Sesthlav*, *Satzas*, *Comnène*. 2: 81; JA. N. LJUBARSKIJ orosz fordításában: *Tamyu*, *Χαλι*, *Сеслав*, *Саца*. *Komnina* 201).

9. Хвалис-, a *Hvárezm* név szláv alakja. A (keleti) szláv nyelv – eltérően az ótörök nyelv hangrendszerétől – átvehette az átadó iráni nyelvben lévő szókezdő réshangot. A szóban forgó névforma – amelyről már a fentiekben érintőlegesen esett szó, és amelyre már HORVÁT ISTVÁN is meg JERNEY JÁNOS is utalt a *caliz* szóval kapcsolatban – az órusz évkönyvben, a „Régmúlt idők elbeszélése” néven ismert krónikában található.¹³ A Laurent’jev-kódex szövege szolgál általában a szövegkiadások és fordítások alapjául. A következőkben a magyar fordítást idézem (PVL/m. 21; PVL/r. 9, 145). A Kijevi Rusz első krónikája kezdő szakaszából ugyanis arról értesülünk, hogy a Volga keleti irányba folyik, „és hetven ággal ömlik a Kaszpi(Chvalis’skoe)-tengerbe. Ily módon Ruszból a Volgán át el lehet jutni a bolgárokhoz és Hvaliszba [= Horezmbé], és tovább haladva keletre, eljuthatunk Sém birtokába, [...]”. A „в море Варяжское (a Varég[Balti]-tengerbe)” frázishoz hasonlóan – amely az idézett szöveghelyet megelőző sorokban szerepel – „в море Хвалисьское” passzus is „a Chvalis-tengerbe” jelentéssel bír. A *варягъ* ismert etnoníma (többsé: *варяги* ’varégek’, illetve ’Varégország’), amelyből képzett melléknévvel van ellátva a tenger neve. A magyar fordításban ugyan „a bolgárokhoz

¹³ „A *Poveszty vremennih let* kezdetű óorusz évkönyv-krónika Rusz föld eredetéről, az első rusz fejedelmekről, valamint a 10–12. század elején a Kijevi Ruszban történt eseményekről tudósít az 1117. év végéig. A krónika eredeti szövegében ugyan a *russzkaja zemlja*, valamint *russzkije knyazja* jelzős szerkezeteket olvashatjuk, de a *russzkij* jelző korabeli értelme, amint arra az utóbbi évtizedek kutatásai és szakmai vitái rávilágítanak: a *Ruszhoz tartozó*, tehát semmiképp nem etnikumjelző a szó mai értelmében” (FERINCZ ISTVÁN fordító előszavából. PVL/m: 11). Bizonyára maga a krónika nem óorusz, hanem óorusz évkönyv. OMELIAN PRITSAK angol nyelvű tanulmányában az „Old Rus’ian”-t használja, például „Old Rus’ian texts” frázisban (GOLB–PRITSAK 1982: 156), amelyet tanulmánya orosz fordítója „древнерусские тексты”-nek ültetett át (GOLB–PRITSAK 1997: 187).

és Hvaliszba [Horezmbel]” frázis olvasható, de „a bolgárokhoz és a chvalisokhoz [hvárezmiekhez] (в Болгары и въ Хвалисы)” tolmácsolás stilsztikailag is inkább helyénvalónak tűnik. Az ukrán, illetve az orosz fordítás szerint: „в Болгари і в Хвалиси” (*Хвалиси* [земля і народ], давньоруська назва Хорезму. PML: 3, 574); „в Болгары и в Хвалисы” (*Хвалисы* = древнерусское название Хорезма. PVL/Г.: 145, 388). Ahogy a *Варяги* elnevezés is egyben toponimaként és etnonimaként volt használatban, a *Хвалиси/Хвалисе* formát is hasonlóképpen alkalmazhatták (vö. MAZON 1929: 123. O. V. TVOGOROV szerint „хвалисы – жители Хорезма и само государство”. BLDR. 490. Itt az Ipat’jev-kódex szövegét és fordítását közlik). Bizonyos azonban, hogy az elnevezésen nem a tulajdonképpeni Hvárezm vagy ennek lakói értendők az adott szöveggörnyezetben, hanem azon hvárezmiek, akik a Kaszpi-tenger északi partvidékén és környékén telepedtek le, és ezekről nevezhették el a mögöttük fekvő Kaszpi-tengert *Chvalis*-tengernek.

ANDRÉ MAZON 1929-es rövid írásában (1929: 122–123) – VASILIJ BARTOL’D (BARTHOLD 1927: 593) véleményére hivatkozva, miszerint a Kaszpi-tenger óoroszl neve Hvárezm (*Kh^wārizm*) országnévre vonatkozik – ezen elnevezésnek az óoroszl alakjait elemezte, amelyek különböző évkönyvekben fordulnak elő. Úgy vélte, hogy a *хвалимское* forma megfelel „*Kh^wārizm-ьское*”-nak, jelezvén azt, hogy az oroszok (les Russes) a *w* rövid félhangzót, amely a *kh*-t kíséri, csak labiodentális *v*-vel tudták visszaadni (*Kh^w* = *xw*-), a *-z-* pedig disszimiláció hatására eltűnt. Ugyanakkor utalt arra a lehetőségre, hogy a népetimológia ezen egzotikus nevet „közérthetőbbé” tette azért, hogy a *хвалимъ* alakú participiummal hozták kapcsolatba (*хвалити* ’dícsér’). És ami az *r > l* változást illeti, a rá vonatkozó példák (a mázandareni és gilaki nyelvi adatok) kíséretében arra hivatkozott, hogy ez a jelenség Hvárezm egyes iráni nyelvjárásaiban keletkezhetett. Szerinte a *хвалимское*-nak idővel a következő változatai is születtek: *хвалинское*, *хвалынское*, és még *волынское*. Másrészt arról is szólt, hogy az oroszok a legrégebbi idők óta *Kh^wārizm*-et izoláltan *Хвалис*-nak ejtették a szövégi *-m* elnémulásával, és ebből *Хвалиси*, *Хвалисе*, *хвалисьское*, *хвалиское*, *хвалийское* lett.

A Laurent’jev-kódex cirillikával (кириллица-val) készült szövegkiadásában (PSRL. 1: 7) jelezve van, hogy a *Хвалисьское* helyén a *хвалимское* alak áll a Radziwiłł-i (Latorpis Radziwiłłowski, Радзивиловская летопись), valamint az Akadémiai évkönyv (Московско-Академическая летопись) kéziratában, amelyek a 15. században készültek (a Radziwiłł-i évkönyv 1989-es kiadásában pedig a [в море] *Хвалимское* forma szerepel: PSRL. 38: 12). Lehetséges, hogy a *хвалим*-féle névalak keletkezése valóban a népetimológiának köszönhető ugyan, de az ezt alapul vevő **Хвалими/*Хвалиме*-féle forma (vö. *Хвалиси* – PSRL. 1: 234; *Хвалисе* – PSRL. 2: 224; PSRL. 38: 92) nem fordul elő nép- vagy helynévként az évkönyvekben. Úgy vélem, hogy – MAZON nézetével, valamint HARMATTA fentebb említett véleményével (l. még PRITSAK 1982: 155) nem egyetértésben – a népetimológikus alak melléknévként (*хвалимское*) később kelhetett életre, mint a *хвалис*-, vagyis feltehetőleg ez utóbbiból népetimológiával jött létre a mondott melléknév. Arra való tekintettel, hogy a kérdéses nép-, illetve országnév más nyelvekben is mind az *-m* nélküli névformában maradt ránk, valószínűbbnek látszik, hogy a **Xwālizm > *Xwāliz > *Xwālis* hangváltozás már az átadó nyelven belül

következett be úgy, hogy a szóvégi *-m* elnémult, illetve kiesett, és azután a szóvégi *-z* pedig zöngéltenedett. A keleti szláv ezt átvette, mégpedig a *хвалиц-* névformában.

9.1. *Хвалиц-* jelentései. Az órusz krónika 1096. (6665.) évi feljegyzésében a négy nomád nép, torkmenek, besenyők, torkok és kománok származásáról bibliai hagyományra visszavezethető leírás során – amely szerint ők Ismael leszármazói – arról is történik említés, hogy a *chvalisok* és a *bolgárok* (Хвалиси и Болгаре) „Lót leányainak a gyermekei” (PVL/r.: 98; Magyar fordítás: PVL/m.: 172). A szóban forgó szövegrész történeti vonatkozásaival kapcsolatban A. JU. KARPOV (2014: 206–216), aki az utóbbi két etnonimának különös figyelmet szentelt, a *хвалиси*-t a kazárokkal azonosítja (l. még HALÉVY 1958: 96; ZACHODER 1967: 158–159), és úgy véli, hogy a *chvalisok* és a *bolgárok* mondott genealógiájában a zsidó–kazár világra jellemző származástani képzet tükröződik, vagyis az órusz évkönyvíró a két népet rokonnak tartja. Ez magyarázatot adna azon nézetnek, miszerint a *Chvalis*-i tenger a Kaszpi-tengerrel azonos, amely Kazár-tengerként ismert a muszlim forrásokban. Azonban az is kétséges, hogy a mondott négy nomád nép egybekapcsolása azon alapul, hogy az évkönyvíró e népek Ismaeltól való származtatásával azok muszlim voltára akart volna célozni (vö. KOSSÁNYI 1933: 313–314). Különben is a *kazár* (*козар-*) népnevet, amely többször előfordul a krónikában, a *chvalis* névvel helyettesíteni értelmetlen eljárás az évkönyvíró részéről. A fontos kelet-európai központ, amelyen keresztül beteljesedtek a Hvárezmmel való kapcsolatok, Kazária volt, majd ennek a 960-as években bekövetkezett bukása után Volgai Bulgária lett, amely szoros összeköttetésben volt Hvárezmmel és a Számánidákkal. Az órusz krónikíró nem véletlenül gondolta a volgai bolgárokat és a hvárezmieket (*chvalis*-okat) rokon népeknek (KONOVALOVA 2001: 187–188). Mindkettő iszlám hitű volt, amiről a krónikáiról jól informált lehetett. A Kaszpi-tenger északi partjain is voltak hvárezmi kolóniák, és a ruszoknak velük való kereskedelme intenzívebbé válhatott a Kazár kaganátus bukása után, aminek következménye lehetne a *Chvalis skoe more* elnevezés születése a keleti szlávban. A szláv elnevezés vélhetőleg nem hely-, hanem népnévi eredetű, vagyis a Kaszpi-tenger partjain letelepedett hvárezmieket nevével elnevezték a mögöttük lévő tengert így. Nincs kizárva, hogy az átvétel a szlávban még korábbi századokban történt meg.

9.2. A **xwālis* szó átvétele a szlávban. A **xwālis* (> *хвалиц*) szó átvételének körülményeit homály fedi. Ha HARMATTA JÁNOS fent említett 1977-es véleményét követjük, arra gondolhatunk, hogy a szláv névalak is a „xvārizmi alánok” nyelvéből származik. A „xvārizmi alán” különleges terminussal kapcsolatban HARMATTA (1977: 182) al-Bīrūnī 11. századi tudósítására hivatkozik, amely szerint – írja HARMATTA – „alánok és āsok még az ő idejében is vándoroltak ki Xvārizmból a Kazár-tenger (= Káspi-tenger) partjára s ezeknek nyelve a »xvārizmiből és besenyőből« volt »keverve«”. Talán azt gondolván, hogy Hvárezmben is éltek az alánok, életrehívta a terminust (későbbi írásában [1999a] – amelyre a jelen dolgozat elején utaltam – a *kāliz* szót a Don-vidéki és a krími alánok nyelvéből származtatja. HARMATTÁT [1970: 64–66] már a 1950-es évek elején foglalkoztatta az alán-hvárezmi kapcsolatok kérdése, nem kitérve a magyar vonatkozásaira). Ahogy fentebb idéztem, HARMATTA a **Xvārizm* > **Xvālinz* > **Xvāliz* hangváltozást tételezi fel az alánban, és úgy véli, hogy a „*Chvalynskoe morje*”

a köztes *Xvālinz alakot tükrözi. Nézetével egyet nem értve a fentiekben arra következtettem, hogy a *Xwālis (< *Xwāliz) formát – amely egy bizonyos iráni nyelvjárásban kelt életre – átvette a szláv nyelv, de a magyar nyelvben csak török közvetítéssel honosodott meg.

Al-Bīrūnī híradásából (Bīrūnī/r. 95–96; Bīrūnī/e. 19) kitetszik, hogy a besenyők szállásterülete nagyjából Hvárezm és Gurgán (ókori Hyrcania) között, a mai Uzboj folyó (türkm. Uzboý) – az Amu-darja leágazója – mentén volt (vö. Bīrūnī/r. 284–285, 181. jegyz., a vonatkozó rész I. G. BULKAKOV munkája; vö. Bīrūnī/comm. 7–8). Közeliükben élhettek az alánok és az ászok (másképpen PRITSAK 1975: 229; ALEMANY 2000: 253, 266; BUBENOK–RADIVILOV 2004: 12; PAROŇ 2021: 90). Al-Bīrūnī kivándorlásukat a Kaszpi-tenger partvidékére az Amu-darja folyóágja változásával magyarázza. A DAI. (c. 37: 168–169) tudósításából megtudhatjuk, hogy egyes besenyő csoportok – amelyek nem vették útjukat nyugat felé a 9. század utolsó évtizedeiben a Fekete-tenger északi partvidékére – az Ural és a Volga folyó mentén maradtak az úzokkal, így elképzelhető, hogy ezek délre és délkeletre is vándoroltak a Kaszpi-tenger és az Aral-tó között levő területre. Az alánok és az ászok nyelve azután jelentős besenyő befolyás alá kerülhetett Hvárezm környékén. Nem meglepő tehát, hogy a két – eredetileg iráni nyelvet beszélő – népcsoport nyelve al-Bīrūnī számára, akinek az anyanyelve egy iráni, éspedig a hvárezmi nyelv volt, ezen utóbbi nyelv, valamint a besenyők török nyelve keverékének tűnt.

Az alánok és az ászok korai szállásterületének és egymáshoz való viszonyának kérdése vitatott (vö. HARMATTA 1970: 105; ALEMANY 2000: 5–7; uő 2010; ZUCKERMANN 2003; BUBENOK 2012: 106–110; LATHAM-SPRINCLE 2018). A BUBENOK – RADIVILOV (2004: 16) szerzőpáros véleménye szerint az i. sz. szerinti első századokban egyes alán és ász csoportok Közép-Ázsiából, Hvárezm vidékéről a Don alsó folyása felé vándoroltak, de a 2. század után az ászok is más szarmato-aláni törzsekhez hasonlóan az új nomád jövevények miatt visszaszorultak a Közép- és Északnyugat-Kaukázus vidékére, ahol a 7. századig nem játszottak jelentős politikai szerepet. Bizonyos azonban, hogy más alán és ász csoportok továbbra is az Aral-tó és a Kaszpi-tenger között maradtak. A ruszoknak – köztük a keleti szláv ajkúaknak – a 9. században vélhetőleg többször volt alkalmuk érintkezésbe kerülni olyan iráni nyelv beszélőivel, amelynek jellemzője az *r* > *l* hangváltozás. Ibn Isfandiyār „Tabarisztán története” című perzsául írt munkája szerint a ruszok 909/910-ben és a következő évben, 910/911-ben is megtámadták Tabarisztánt, ahogy korábban a helyi uralkodó, al-Hasan ibn Zayd (864–884) idejében is, aki támadásukat visszaverte (Ibn Isfandiyar 199). Ha hitelt érdemel a híradás (KONOVALOVA–MEL’NIKOVA 2018: 90–91. A vonatkozó rész KONOVALOVA munkája) – amely a 13. században keletkezett munkából való –, valószínű, hogy a ruszok nyugatról a Közép-Dnyeper-vidékről indulva a Fekete-tenger felől, az Azovi-tengeren, a Donon és a Volgán áthaladva jutottak el – áthaladva Kazária területén – a Kaszpi-tengerhez (KUZOVKOV 2021: 323, 325), amelyet szlávul *Chvalis*-tengernek hívtak. Ebben a vonatkozásban nem haszontalan szólni arról is, hogy a mai Irán északi részén, a Kaszpi-tenger partvidékén levő Mázandarán tartományban – amely nagyjából a középkori Tabarisztánnak felel meg, és keleten

Gurgán tartománnyal határos – többek között a mázandareni nyelv van használatban. A mázandareni nyelvet és a gilaki nyelvet is, amelyek az iráni nyelvek északnyugati csoportjába tartoznak, főleg a Kaszpi-tenger déli partvidékén beszélik. Ahogy ANDRÉ MAZON is utalt rá, a két nyelv azon jelensége, hogy az /l/ fonéma az iráni *rd, *rz, *r-re megy vissza, felhívja magára a figyelmet az iráni filológiában. Egy példa a legutóbbira (/l/ < iráni *r): gilaki *pa(h)lu, pəlu*, mázandareni *pali*, ’бок, возле, около’ < *paθru- (metatézissel, iráni *parusu-, közép-aveszta *parəsu, pərasu-* ’peθro, бок’) (RASTORGUEVA –EDEL’MAN 1982: 494). Bár a térség középkori nyelvviszonyairól aligha lehet tudni valamit, a szláv ajkúak a 9. századot megelőző időkben is – akár a szláv–iráni nyelvi érintkezések korai szakaszában (7–8. században) – valahol az Észak-Kaukázus vidékein, továbbá alkalmadtán a Kaszpi-tenger keleti partvidékén is érintkezésbe kerülhettek a szóban forgó nyelv beszélőivel, akik Hvárezm jelölésére a *χwālis névformát használták. Találgatásokba bocsátkozva elmondható, hogy az ászok is beszélhették ezt az alig ismert iráni nyelvet, amelyből a szláv nyelv feltehetőleg átvette az *ās* (> *яc*. PVL/r. 31) elnevezést.¹⁴ És ez utóbbi majd később az alánéval szinonimmá vált a keleti szlávban. A *χwālis szóalak a török nyelvekbe, többek között a kazár és a besenyő szókincsbe is bekerülhetett az ász nyelv közvetítésével, noha a többszörös kölcsönzés lehetősége sem zárható ki teljesen.

10. Guoli 過利. Jelen dolgozat utolsó részében – különös tekintettel a nevükre – olyan hvárezmiekre is sort kerítünk, akik nem nyugatra egészen a Kárpát-medencéig, hanem keletre vették útjukat egészen Kínáig. CZEGLÉDY KÁROLY (1970: 257; l. még LIGETI 1976: 25) – aki tömör írásában a kálizokra vonatkoztathatóknak vélt különféle forrásadatokkal foglalkozott – jelezve, hogy a kálizok nevével függ össze a *χαλιται* név is, szűkszavúan leszögezi, hogy „az eddig megfejthetetlen kínai *Kuo-li* (archaikus *kwā-liəd*) is” ide tartozik, amelyet a kínaiak Hvárezm egyik nevéként említenek. A vélekedése azonban részletezés nélkül marad, és így a *káliz* szónak a görög és a kínai alakkal való azonosítása áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik. A Hvárezm, illetve hvárezmieknél kínai nevééről régen PAUL PELLIOU írt rövid tanulmányt. PELLIOU – aki a Hvárezmet jelölő több kínai nyelvvel foglalkozott – a *Guoli 過利* (CZEGLÉDY-nél a *Kuo-li* talán a Giles–Wade rendszer szerint) névformát, amely szintén Hvárezm egyik nevéként van említve a Xin Tangshuban (XTS. 221b. fej. [= *juan*], 6247; CHAVANNES 1969: 145; LIN 2000/2001: 347; LA VAISSIÈRE 2005: 256; HUBER 2020: 66), torzultnak vélte, így figyelmen kívül hagyta (PELLIOU 1938: 149, 2. jegyz.). Most példaként csak a *Huoxun* 火尋 és a *Huocimi* 火辭彌 névalakokról szölok, amelyek a Szuj- és Tang-korban voltak használatban Hvárezm jelölésére. Könnyen észrevehető, hogy az *r* (kínai helyettesítése: *l*) hang jelölése hiányzik a kínai írásjegyekkel rögzített (*pinyin*) hangalakból.

¹⁴ Vö. ESRJa. 4: 564–565. Ha nem az óegyházi szlávról van szó, a keleti szláv *j*-protézis gyakori jelenség, kivéve a görög eredetű jövevényszavakat és az egyházi terminusokat. KNEZSA (SzlJsz. 230) szerint a m. *jász* szó óorosz eredetű (TESz. 2: 263; EWUng. 639), és az orosz *jasz* (~ *jas[inь]*) szó pedig a török *as* ’ország’ átvétele (hasonlóképpen MELICH 1912: 197). Vö. AGYAGÁSI – RÓNA-TAS 2007: 217, 219; WOT. 474–477.

A *χwārizm* névnél metatézist (*-rzm* < *-rizm*) feltételezve, és azzal a megfigyeléssel, hogy a szogdiban a *r* elnémul bizonyos mássalhangzók előtt, PELLIOT – a szogd közvetítésre gondolván – úgy vélte, hogy a **χwāzām* (< **χwārzām*), illetve a **χwāzimī/χwāzim*) hangalak tükröződik a két kínai névalakban (*Huoxun* 火尋, **χuāzīm*; *Huocimi* 火辭彌, **χuā-zi-mjię*). Témánk szempontjából nagyobb figyelmet érdemel a *Guoli* névalak, amellyel PELLIOT nem foglalkozott.

A két kínai írásjegy, *Guoli* 過利 régi hangalakja, *kwā-ljäd* – amelyre CZEGLÉDY hivatkozott – talán BERNHARD KARLGREN könyvéből való, aki ezt a hangállapotot archaikus kínainak nevezte (jelen dolgozatban a pinyin rendszerű átírást tüntetem fel a kínai írásjegyekkel rögzített nevek elé). Előrebocsájtandó, hogy a svéd nyelvész a *Grammata Serica* címet viselő 1940-es alapvető munkájában – amely majd 1957-ben *Grammata Serica Recensa* (= Kar.)¹⁵ címen átdolgozott formában látott napvilágot – archaikus kínainak (Archaic Chinese) nevezte azt a nyelvet, amely a korai (vagy nyugati) Csou-kori (i. e. 11– i. e. 8. század) Honan-vidék nyelve volt, és amelyet többek között a *Shijing* 詩經 néven ismert dalgyűjtemény rímeinek elemzését véve alapul rekonstruált. E dalgyűjtemény különböző – az i. e. 11. és 7. század közötti – időszakokból származó dalokat tartalmaz. A másik nyelvet – amely az archaikus kínai rekonstruálásának kiindulópontjául szolgált neki – pedig ókínainak (Ancient Chinese) nevezte, amelyet a *Qieyun* 切韻 című rímszótáron alapulva rekonstruált, és amelyet 600 körül Csanganban művelt körök beszéltek (KARLGREN 1954: 212). Így az ókínai és az archaikus kínai közötti időrendi távolság óriási, és ez alatt a nyelv hangrendszere különféle változásokon mehetett át.

Ami a *Guoli*-t illeti, nincs okunk tehát csupán archaikus hangalakra hivatkozni. Az ókínai, azaz a 600 körüli hangalakja KARLGREN szerint *kuā-lji*. A KARLGREN használta archaikus kínai (Archaic Chinese) és ókínai (Ancient Chinese) terminus helyett ma már inkább ókínai (Old Chinese), illetőleg közép-kínai (Middle Chinese) kifejezés van használatban a szakirodalomban, amit a jelen dolgozatban is követek a továbbiakban. EDWIN G. PULLEYBLANK pedig – aki KARLGREN nézetét revízió alá vette, és akinek a kínai hangtörténetről szóló összefoglaló és szótárszerű munkája 1991-ben látott napvilágot – a közép-kínai (Middle Chinese) elnevezést – amely nagyjából a KARLGREN-beli Ancient Chinese-nek felel meg – kétfélesztotta, a korai középkínaira (Early Middle Chinese, a továbbiakban EMC.), amelyet szintén a *Qieyun* elemzése alapján rekonstruált, valamint a kései középkínaira (Late Middle Chinese, a továbbiakban LMC.), amelyet egyebek mellett a Déli Szung-kori *Yunjing* 韻經-re, a rímek tablázatára támaszkodva állított össze, és amely meglehetősen eltért a korai középkínaitól (Pul. 2–3). Bár az utóbbi évtizedekben számos munka látott napvilágot, amelyek a kínai hangtörténettel foglalkoznak, és felülvizsgálták KARLGREN úttörő kutatásait is, többek között az archaikus kínaira vonatkozó nézetét, KARLGREN, illetőleg PULLEYBLANK könyvének könnyű használhatósága és gyakori idézetsége okán és témánk nemzetközi szakirodalomában még mindig bevett gyakorlatot követve e két kiadványra támaszkodunk a közép-kínai hangállapotok rekonstruálásában.

¹⁵A könyvhöz külön készült betürendes mutató, amely megkönnyíti annak használatát: ULVING 1997.

Hvárezm fent említett kínai neveinek középkínai hangalakjai a következők: *Huocimi* 火辭彌 (Kar. 353a, 968a, 359m: $\text{\textit{xu\`a} zi mji\`e}$; Pul. 135, 64, 212: EMC. $\text{xwa' zi/zi mji\`e/mji}$ , LMC.  $\text{xua' sfiz mji}$ ); *Huoxun* 火尋 (Kar. 353a, 662a:  $\text{\textit{xu\`a} zj\`em}$ ; Pul. 135, 352: EMC.  $\text{xwa' zim}$ , LMC.  $\text{xua' sfim}$ ); *Guoli* 過利 (Kar. 18e, 519a)  $\text{ku\`a- lji-}$, (Pul. 116–117, 188) EMC. kwa/kwa^h li^h ; LMC. kua/kua' li' . Az előbbi két kínai elnevezés esetén – PELLIOU szerint – Hvárezm iráni (szogd közvetítésű) elnevezésének kínai megközelítése látható, amit a szókezdő középkínai hangalak ($x-$) árul el. Ezzel szemben a *Guoli* első írásjegyének középkínai hangja k -val (pinyin átírásban g -vel) kezdődött, és ez pedig szerintem a török q -nak felel meg. Még több olyan török szó ismert, amelyek q -val kezdődnek, és amelyeket a közép-kínaiban a k -val kezdődő írásjeggyel jegyeztek le. KASAI YUKIYO (2014: 127–129) az ótörök szavak 6–9. századi kínai átírásairól szóló tanulmányából idézek néhányat (a Kar.-ben és a Pul.-ban nem található kínai írásjegyek hangértéke a *Guangyun* 廣韻 című rímstótar alapján van rekonstruálva): *qam* (*gan* 甘. Kar. 606a: $\text{k\`am}$ ; Pul. 102: EMC.  $\text{kam}$ , LMC.  $\text{kam}$ ); *qari* (*geli* 哥利. Kar. 1p, 519a:  $\text{k\`a lji-}$; Pul. 105, 188: EMC. ka li^h ; LMC. ka li'); *Qurigan* (*guligan* 骨利幹. Kar. 486a, 519a, 140d: $\text{ku\`et lji- k\`an-}$; Pul. 111, 188, 103: EMC. $\text{kw\`et, li^h kan'}$ , LMC.  $\text{kut li' kan^h}$ ); *qutluy* (*guduolu* 骨咄祿. Kar. 486a, 496h, 1208h:  $\text{ku\`et tu\`et luk}$ ; Pul. 111, 201: EMC.  $\text{kw\`et t\`et l\`awk}$ LMC. $\text{kut tut l\`awk}$ ). A Karabalszagun feliratban a *qutluy* szó kínai alakban (*Guduolu* 汨咄祿. Kar. 304f, 496h, 1208h  $\text{ku\`et tu\`et luk}$ ; Pul. 111, –, 201: EMC.  $\text{kw\`et t\`et l\`awk}$, LMC. $\text{kut tut l\`awk}$) is szogd alakban (*xwiltuy*) is (MORIYASU–YOSHIDA 2019: 20, 21, 28, 49, 45, 46, 50; YOSHIDA 2020: 51–53, 56, 57, 89, 93) előfordul. Olyan esetekről is kell szólnunk, hogy aspirált k -val (k'/k^h : Kar./Pul. pinyin átírásban k -) jelölték a török q -t, például *qara* (*keluo* 珂羅. Kar. – 6a: k'â lâ ; Pul. 172, 203: EMC./LMC. k^ha la). A *guo* 過 nyilván nem tartozik abba a csoportba, amelyben a Hvárezmet jelentő kínai elnevezés szókezdő mássalhangzója x hangértékkel rendelkezett a középkínaiban (*huo* 火, *hu* 呼, *huo* 貨). A *Guoli* (Kar. *ku\`a- lji-*) név egy q -val kezdődő török elnevezés kínai megközelítésének látszik. Ez azt jelentené, hogy kizárható a szogd vagy esetleg a hvárezmi nyelvi közvetítés (a hvárezmi nyelvről HARMATTA 1999b; EDEL'MAN 2008; DURKIN-MEISTERERNST 2010).

Még egy érdekes példáról érdemes említést tenni. Egy 734. évi turfani dokumentumban – amely a *Xizhou* (Turfan) protektorátus (西州都督府) pecsétjével van ellátva – előfordul a *guluofusi* 骨邏拂斯 szó (TW. 9: 104; TW. Index. 381), amely KASAI (2014: 97, 129) szerint az ótörök *qulavuz* ('vezető') kínai átírása (*guluofusi* 骨邏拂斯. Kar. 486a, –, 500h, 869a: $\text{ku\`et lâ p'iu\`et si\`e}$ ; Pul. 111, 203, 99, 291: EMC.  $\text{kw\`et la^h p^h ut si\`e/si}$, LMC. $\text{kut la' fjiy/fut sz}$). Nem zárható ki, hogy a kínai írnok ezen közzétét személynévnek gondolta, hiszen közvetlenül előtte a *shouling* (首領 'főnök, vezér') szó áll (*Youyi shouling guluofusi* 遊奕首領骨邏拂斯. *Youyi*-nak hívták egy hadsereg egységét, szervezetét [LIU 2011: 257–259]). A kínai adat – amely eddig ismeretlen volt a török nyelvek történetével foglalkozó szakirodalomban – a török szó eddig ismert legkorábbi előfordulásának tartható (ERDAL 2016: 173–174). A magyar *kalauz* szót, amelynek első előfordulása a nyelvemlékekben a 14. századból való, gyakran kun (komán) vagy oszmán-török eredetűnek tartják (TESz. 2: 323–324; EWUng. 1. 668; LIGETI 1986: 471, 540; WOT. 481–482).

Mivel kiderült, hogy már a 8. századból adatolt a török szó, nem érdemtelen újra tárgyalni, hogy ez a lexéma – amelynek története némileg hasonlít a magyar *tol-mács* szóéhoz – az ősmagyar kor végén került-e be a magyarba a törökből.

Amennyiben a *Guoli* 過利 egy török névalak kínai megközelítése, az első szótagjában nem kettőshangzó, hanem egy magánhangzó kínai rögzítése feltételezhető. A következő példák inkább arra mutatnak, hogy a középkínai *-ua* (korai középkínai *-a*) az idegen (török) *-a* hang jelölésére szolgálhatott. *abo* 阿波 (Kar. 1m, 25l: ʔa puâ; Pul. 23, 40: EMC. ʔa pa, LMC. ʔa pua) = tör. *apa*; *dubo* 都播 (Kar. 45e', 195p: tuo puâ; Pul. 81, 42: EMC. tɔ pa^h, LMC. tuě pua') = tör. *Tuba* (KASAI 2014: 122, 132).

Ami a *Guoli* második szótagját, a *li* 利 írásjegyet illeti, ezt nemcsak az idegen *li* hang rögzítésére alkalmazták, ami például a 6–8. századi türk kagánok nevének kínai írásjegyekkel való rögzítésében is megfigyelhető. Az Első Türk kaganátus első kagánja, *Yili kehan* 伊利可汗 (ZS. 50. fejj., 909; BS. 99. fejj., 3285; SS. 84. fejj., 1864; l. még LIU 1958: 7, 781) néven ismert, aki 552-ben győzelmet aratott a *ruru-k* 茹茹 (= *ruanruan*-ok, *zsuanzsuanok*) fölött, és a Kől tegin feliratában említett Bumün kagánnal azonosítható. Nevének középkínai hangalakja a következő: Kar. 604a, 519a ʔi lji; Pul. 365, 188: EMC. ʔji li^h, LMC. ʔji li'. Korábban ezt egyes kutatók az *il qayan*, mások pedig az *illig qayan* kínai átírásának tartották (vö. MORI 1967: 54, 37. jegyz.). SUZUKI KŌSETSU (2005: 45–46; KASAI 2014: 124) egy sírfeliratban felfedezte e kagán nevét, *Yili kehan* 伊力可汗-t. E név első részének középkínai hangalakja a következő: Kar. 604a, 928a: ʔi liək; Pul. 365, 189: EMC. ʔji lik, LMC. ʔji liək. Tehát ebből bizonyosnak látszik, hogy a kagán neve az *Illig*, és a *li* 利 írásjegy *li*g hangsor rögzítésére is szolgált.

Ebben a vonatkozásban figyelmet érdemel a *Tuli* 突利 név, amelyet több (nagy és kis) kagán viselt a Keleti Türk birodalomban (ONOGAWA 1943: 104, 61. jegyz.; MORI 1967: 267–271, 291–292, 103. jegyz., 297–298, 134. jegyz.). Például a 11. kagán, *Qimin* 啓民 kagán, korábban *Rangan* 染干 néven ismert, és *Tuli kehan* 突利可汗 titulussal rendelkezett (SS. 2. fejj., 44, 51. fejj., 1330, 67. fejj., 1578, 84. fejj., 1872–1875; TD. 197. fejj. 5406–5411; l. még LIU 1958: 57–60, 68, 86, 98, 533, 814). Ezt a névformát egyes kutatók a *Tölis* kínai átírásának tartják (ONOGAWA 1943: 103, 61. jegyz.; MORI 1967: 267; KASAI 2014: 132). A *Tulishi* 突利失 (Kar. 489a, 519a 402a: t'uaet lji šiēt; Pul. 311, 188, 282: EMC. dwət li^h ʔit, LMC. tʃiut li' šiēt) nevet viselő kagán (JTS. 199b. fejj. 5346; XTS. 217b. fejj., 6135, 6137, 6138; LIU 1958: 357. CFYG. 964. fejj.) is ismert. FRIEDRICH HIRTH (1899: 10, 131) a 19. század végén úgy vélte, hogy ez a név *Tuli šad*-nak értelmezhető. A *šad* szó rögzítésére leggyakrabban a *she* 設, néha a *cha* 察, *sha* 殺 *sha* 煞 írásjegyek használatosak, de a *shi* 失 írásjegy aligha (MORI 1967: 300, 380–381, 5. jegyz. *Tulische* 突利設 [SS. 51. fejj., 1330; LIU 1958: 97] = *Tölis šad*). KASAI (2014: 132; CHENG 2012: 84) a *Tulishi*-t is a *Tölis* kínai átírásának véli. A türk feliratokban előfordul a *tölis* terminus gyakran a *tarduš*-sal együtt (Şirin User 2009: 165–166), és az előbbi a kaganátus keleti, az utóbbi nyugati részét jelöli. (A két szó elemzésére l. pl. ONOGAWA 1940: 90–96; DOBROVITS 2005. A DTS. [579] a *tölis* szót etnonimának tartja, ami ma már elavult nézet [MORI 1967: 37–38].) HAYRETTIN İHSAN ERKOÇ (2020: 56, 60) szerint a *Tuli* 突利 a *töli*, a *Tulishi* 突利失 pedig

a *töli* többese, vagyis a *töliš* alak kínai megközelítése. Azonban talán nem merész vállalkozás nemcsak a *Tulishi*-t, hanem a *Tuli*-t is a rovásírásos feliratokban adatolt *tölis* szóval kapcsolatba hozni. Ebből az következik, hogy a *li* 利 írásjegyet a *-lis* hang rögzítésére is alkalmazták, ami különösen akkor válik valószínűbbé, amikor a hvárezmiek török névformájáról van szó. Tehát okunk van feltételezni, hogy a *Guoli* 過利 szó mint Hvárezm neve egy török *qālis* hangalakot rejt magában.

A Cefu Yuangui (CFYG. 971. fejj., 11244–11245, 972. fejj., 11248) híradásából arról értesülünk, hogy *Huoxun* 火尋 (Hvárezm) küldöttsége 751-ben, 753-ban, 755-ben és 762-ben érkezett a kínai udvarba. Különösen érdekes a 755-ös bejegyzés, amelyben *Huoxun* ország királyának neve, azaz *Shaoshifen* 稍施芬 szerepel (a CFYG. Szung-kori kiadása szerint; az idevágó kutatás még nincs tekintettel erre az információra). A Ming-kori kiadása pedig eddig ismertebb volt, amelyben csonkán szerepelt a király neve: *Shaofen* 稍芬 (CHAVANNES 1969. Notes: 92; LIN 2000/2001: 348). A kutatás a kevésbé megbízható (NISHIDA 2011) Xin Tangshu híradása alapján – amelyben szintén szó esik ezen királyról, aki 751-ben menesztett küldöttséget Kínába (CHAVANNES 1969: 145; vö. LIN 2000/2001: 347, 22. jegyz.) – öt már régen azonosítani tudta az al-Bīrūnī által említett *Šāwušfar*-(š'wšfr)-ral, Hvárezm uralkodóinak egyikével (CHAVANNES 1969: Notes 92, 1. jegyz.). Továbbá a hvárezmi pénzerméken is felfedezték ezt a nevet, amely az érmék előoldalán szogd š'wšprn, hátoldalán pedig hvárezmi sy'wršprn névalakban szerepel (VAJNBERG 1977: 81, 152–154). Az előbbi névforma az 1030., 1031. stb. és az utóbbi névalak az 1051. és 1062. számú érméken nem töredékes, hanem teljes alakban látható. A 8. század derekán a hvárezmi ezüst pénzerméken megfigyelhető a bilingvizmus, azaz hvárezmi és szogd nyelven vannak a feliratok.¹⁶ Ez annak tulajdonítható, hogy Shaoshifen uralkodása alatt pénzreformokat hajtott végre. Eleinte nem volt szogd nyelvű felirat, de hamar olyan jelentősebb reformot vitt véghez, hogy pénzerméinek a súlyát és nagyságát a szogd drachmához igazította és szogd felirattal is ellátta. A reformban Shaoshifen politikája tükröződik, amely célul tűzte ki Hvárezm gazdasági befolyásának megerősítését a Szir-darja menti, sőt még a keletibb piacokon is, ahol a szogd nyelv lingua franca volt, és a szogd kereskedők vezető pozícióban voltak az arab hódítás előtt. A 8. század végén pedig Hvárezm érméin már Horaszán arab helytartóinak nevei jelennek meg, de nem előkelő helyen, hanem a hátsó oldalán a ló fara alatt. Az arab feliratok előfordulása mindenesetre már új korszakot jelez a hvárezmi dinasztia és Hvárezm történetében (VAJNBERG 1977: 99–100; FEDOROV 2005: 172–174). Mivel a *-prn* betűcsoport a kiejtett *-fan* történeti írásmódja, a szogd š'wšprn-ban a š'wšfan hangalak tükröződhet, amely összhangban van a kínai névforma végének mássalhangzójával. Ennek fényében az al-Bīrūnī által említett š'wšfr utolsó arab írásjegye, *rā nūn*-ra korrigálandó (š'wšfn) (HENNING 1958: 57). PAVEL B. LURJE (2010: 368) a szogd š'wšprn-ra – kérdőjellel – *Šāwašfarn* vagy *Šāwušfann* olvasatot javasolt. A. B. KUZNECOV (2014: 7, 10) orosz és angol

¹⁶ Ennek alapján olyan vélemény is felmerült, miszerint a szogdok tartották kézben a nemzetközi kereskedelmet Hvárezmban a 8. század közepén és még tovább fél évszázadig, és a szogd kereskedelem nyugati ágazata legutoljára létesült (LA VAISSIÈRE 2005: 257).

bilingvis könyvében, amely ezen uralkodó érméiről szól, nevérol *Савшафан* (*Savshafan*) alakban tesz említést. Bár az uralkodó nevének szogd és hvárezmi alakja nem nagyon tisztázott, valószínűleg a hvárezmi küldöttség 755. (nem 751.) évi kihallgatásán a kínai udvarban eltörökösödött szogd tolmácsok (vö. LUNG 2011) közvetíthették Hvárezm (*Huoxun* 火尋) királya nevét mégpedig szogdos formában (*Šāwušfan > *Shaoshifen* 稍施芬. Kar. 1149z, 41', 471i: šau- šie p'juən; Pul. 277, 282, 94: EMC. šaiw^h/šɛ:w^h eiš/ei p^hun, LMC. šaw ši fjyn/fun). Talán Hvárezm török nevének kínai feljegyzése (*Guoli* 過利 < *qālīs) is nekik köszönhető.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU